

Г. В. Шотова-Ніколенко

**ФУНКЦІЇ КОСМОНІМІВ У ТВОРАХ
ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО**

Вивчення літературної ономастики значно просунулося вперед, з'явилися праці Л. О. Белея, В. М. Калінкіна, описано чимало письменників з точки зору вжитку онімів у художніх творах. Але ономастика творів Юрія Яновського досі ще не вивчалася. Дана стаття присвячена такому розряду онімів, як космоніми — власним іменам у межах космічного простору [5: 4].

З усіх романів письменника, а їх чотири, космоніми наявні тільки у двох творах — “Майстер корабля” та “Вершники”. За мету обрано — з'ясувати, в якій кількості та з якою метою письменник вживає космоніми у художніх творах.

У цих неоромантичних творах, таких різних за композицією та сюжетом, ужито сім космонімів, у тому числі три назви сузір'їв — **Віз**, **Південний Хрест**, **Дівка з відрами**, одна назва зоряного скупчення Плеяд **Волосожар**, народна назва Галактики **Чумацький Шлях**, зоря **Альдебаран** та планета **Земля**.

Найчастіше, бо аж тричі, згадується зоря **Альдебаран** у новелі “Шлях армій” з твору “Вершники”: “От перед нами, ледве вступає на тьмяно-блакитній високості **червона зоря Альдебаран** на сході, вона підноситиметься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім

видимих зір, проступить на потемнілому небі — гострим кутом, журавлиним ключем вічності” [7: 379]. Зоря **Альдебаран** знаходиться в сузір’ї Тельця [2: 55] і як зазначає Ю. О. Карпенко: “Назва славетної зірки **Альдебаран** означає в перекладі з арабської “та, що йде услід”, бо зірка ця рухається по небу за Плеядами, ніби доганяючи їх” [2: 66]. Письменник персоніфікує зірку, як і інші астроніми в новелах твору, та включає їх до “**журавлиного ключа вічності**”: “...високо над ним (Чубенком) миготів **Альдебаран** і все сузір’я — **журавлиний ключ вічності**” [7: 382]. Це сузір’я нагадувало героєві новели журавлиний ключ восени, коли він летить у вирій. Коли вбили його друга, друзі його заспокоюють: “Війна кінчається”, — сказав Герт. “Сталь варитимеш, Чубенко”, — осміхнувся Половець. “Зоря **Альдебаран**, — для чогось сказав Чубенко, — **журавлиний ключ вічності**” [7: 395]. В цьому реченні зоря **Альдебаран** стає символом туги за втраченим другом Чубенка — Максимом.

Зоря **Альдебаран**, α Тельця, дійсно є червоною, на відміну, приріом, від блакитної Веги [4: 119]. Сузір’я Тельця, точніше його видимі зорі, дійсно нагадує журавлиний ключ, очолюваний, до речі, не **Альдебараном**, а зіркою γ Тельця (словесної назви не має). Це добре видно на зоряних картах [1: 114]. За зіркою γ Тельця в одному ряду “журавлиного ключа” іде **Альдебаран**, а другий ряд завершується яскравою зіркою Натх, β Тельця [3: 196]. Усе це так: письменник адекватно відтворив шматок зоряного неба. Але чому в одній новелі **Альдебаран** з’являється аж тричі, і всі три рази його супроводжує вираз “**журавлиний ключ вічності**”? Звернемо увагу, що Ю. Яновський пише про “все сузір’я, вісім видимих зір”, але назви сузір’я не наводить: наймення **Телець** з “**журавлиним ключем**” семантично не контактує. Проте “**журавлиний ключ вічності**”, оповитий романтикою і смутком, фактично є оказіональною назвою сузір’я, якою письменник заступив назву **Телець**.

Космонім **Земля** вживається двічі у романі “Майстер корабля” та персоніфікується автором: “Ніби за туманом, десь унизу, на колосальнім віддаленні виліскувала кругла планета **Земля**, і всі моря її ось-ось мали затопити сушу” [7: 49] — ось таке враження про одеський вечірній берег мав письменник. У іншому випадку: “...виходжу на балкон. Я чую безліч ніг, що топчуть **землю**. Я бачу

її всю — вогку і плідну, родючу **планету Землю**” [7: 161] автор використовує цей онім у двох значеннях: в першому — як “**грунт**”, а у другому **Земля** набуває масштабного сенсу — планетарного, письменник ніби спостерігає за нею з космосу. Багатозначне слово **Земля** примушує автора, коли він говорить про космічне тіло, уживати цю лексему з детермінативом **планета** і, зрозуміло, з графічним виділенням — великою літерою, бо в цьому випадку загальна назва **земля** стає власною.

Наступний астронім **Південний Хрест** — нове сузір’я, адже на зоряних мапах воно з’явилося лише в епоху великих географічних відкриттів у XIV-XVIII ст. “Південний Хрест, відоме сузір’я південного неба, було назване через свою виразно хрестоподібну форму ще у 1520 р., під час навколосвітнього плавання Магеллана” [2: 39]. Про сузір’я **Південний Хрест** в новелі дізнаємося від Максима, “нового і найкращого кулеметника Чубенка... коваля і зброяра, який на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель” [7: 377]. До речі, у цій фразі про живого коваля Максима і народжується той “журавлиний ключ вічності”: коваль “світ пройшов як журавель”, а коли загинув — ніби потрапив на небо у склад зоряного журавлиного ключа. “А тоді наді мною горів **Південний Хрест**, я лежав у пустелі Атакама, на шляху до кордону республіки Перу” [7: 379].

Південний Хрест — найвідоміше сузір’я Південної півкулі зоряного неба — з’являється в оточенні онімійної екзотики: у цьому ж реченні: Перу, держава в Латинській Америці, і пустеля Атакама, що лежить на півночі Перу. Для розповіді про щось незвичне письменнику виявилися потрібними і незвичні для українського вуха назви. І в місті Аріка, що лежить на кордоні двох держав Чилі і Перу, Максим завершив кувати залізну троянду — символ революції “у кузні місцевого коваля, під плюскіт океанських хвиль... Був 1917 рік” [7: 379].

Наступні астроніми зустрілися всі в одному реченні: “Купи зір на чорно-синьому небі, і **Чумацький шлях**, зорі, як срібний пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й червоні, миготіли на безмірній височині й коливалися в безмірній глибині **Волосожар** і **Віз**, і “**Дівка з Відрами**”, шаланда пливла сама в глибокій височині лиману...” [7: 354]. Зазначимо, що всі ці зоряні об’єкти мають народні ук-

раїнські назви — на противагу астронамам Альдебаран, Південний Хрест, яким автор надав поширені в науковому світі назви. І це не випадково, адже **Чумацький Шлях, Віз, Волосожар, Дівка з відрами** — це найстародавніші та найпопулярніші зоряні орієнтири у східних слов'ян. Наприклад, **Чумацький Шлях** (наукова назва Молочний Шлях або ж Галактика), який автор влучно порівнює з “срібним пилом”, дійсно є сріблястою туманною смугою, названий так за чумаками, які їздили до Причорномор'я (XV ст. — перша пол. XIX ст.). Тому і назва **Чумацький Шлях** іноді тлумачиться — “шлях, що посипаний сіллю” [2: 19]. Але сіль була дуже цінним продуктом, щоб її розсипати. І народні перекази і розташування цього космонама свідчать, що перед нами типова орієнтаційна назва. Чумаки їздили до Криму влітку та взимку (навесні та восени дороги були непридатними для поїздки), прямуючи на південь чи на південний схід [2: 19-24].

Віз — це народна українська назва найвідомішого космонама зоряного неба **Великої Ведмедиці**: “Образ воза, створений конфігурацією Великої Ведмедиці (коні, або воли відв'язані, а віз стирчить дишлом догори) лежить в основі всіх її найдавніших позначок у індоєвропейських народів” [6: 19]. Це сузір'я має сім яскравих зірок, які в свою чергу, “мають різноскеровані власні рухи, завдяки чому загальна їхня конфігурація впродовж століть трохи змінюється” [2: 31]. І зараз цей зоряний об'єкт вже не нагадує Ведмедицю, яка дивиться на ведмедика, як людям сто тисяч років тому, а нагадує Віз чи Ківш, і, як свідчать енциклопедії з астрономії, через 50 тис. років сузір'я Великої Ведмедиці взагалі буде мати зовсім іншу форму, яка мало чим буде схожа на Віз чи Ківш, і люди майбутнього вигадують свою нову назву для цього сузір'я.

Волосожар або **Волосожари** — асоціативна назва **Плеяд** у східних слов'ян. Ця назва означає “волосся, яке стирчить у небі” [2: 51]. **Плеяди** з грецької мови означає “дочки Плейони” [2: 49], згідно грецькому міфу, вони були перевтілені у зірки богами, які таким чином врятували їх від переслідувача — велетня Оріона [2: 49]. **Плеяди** — добре помітна завдяки своїй скупченості група слабких зірочок у сузір'ї Тельця. І хоча телескоп виділив у **Плеядах** 280 зірок, для стародавніх спостерігачів їх було сім [2: 48], і вони використовували це сузір'я як **зоряний годинник**.

Дівка з відрами одна з безлічі назв космоніма **Оріон**, точніше **Поясу Оріона**. “Російський народ називає цей астронім як **Коромысло** чи **Коромыслица**” [2: 47]. Як бачимо, український еквівалент сузір’я Оріон — **Дівка з відрами** включає три предмети (дівку і два відра); подібна асоціація **числа три** спостерігається й у інших народів: **Три Сестри** (у білорусів), **Три Плуги** (у німців), **Три Олені** (у індіців Північної Америки), **Три Дівчини** (у хакасів), **Троє Чоловіків** (у ескімосів) [2: 47].

Отже, Ю. Яновський, вживаючи найвідоміші космоніми, — Велика Ведмедиця, Оріон, Плеяди, Молочний Шлях — використовує їх народні українські назви — **Віз**, **Волосожар**, **Дівка з відрами**, **Чумацький Шлях**, щоб виразити і показати самобутність та оригінальність мислення українського народу. Адже ці найдавніші народні українські назви віддзеркалюють побут, соціальний устрій та світогляд українського народу. На відміну від стародавніх греків, які зробили небо суцільно міфологічним (казковим), українці створили асоціативні зоряні назви, які побудовані з реалій власного життя. Використовуючи народні зоряні назви, письменник підкреслює народну-поетичну спрямованість та романтичну неоднозначність новелістичного твору “Вершники”.

Астроніми **Альдебаран** та **Південний Хрест** підсилюють романтичність та екзотичність нарративу новел, бо вони не є поширеними та відомими орієнтирами у слов’ян, тому що, наприклад, **Південний Хрест** знаходиться взагалі в іншій півкулі, і слов’яни просто не знали про його існування, адже фольклорні народні назви народжуються в тій місцевості, де живе даний народ. До речі, означення **Південний** було уведено в це сузір’я для того, щоб відрізнити цей астронім від іншого небесного Хреста, як іноді іменують сузір’я **Лебедя**, яке знаходиться в Північній півкулі [2: 39]. **Альдебаран** — це арабська назва, яку слов’яни могли й не знати, також цю зірку можна добре побачити навесні, у квітні-травні, а сузір’я **Велика Ведмедиця**, **Оріон**, **Плеяди** можна бачити весь рік, тільки умови для їх спостереження змінюються.

А що стосується космоніма **Земля**, то поширених наукових синонімів вона не має, адже люди узнали, що вони живуть на планеті **Земля** — тільки в XVI столітті завдяки Коперникові, який замінив геоцентричну систему геліоцентричною, довівши, що **Зем-**

ля — просто планета Сонячної системи, а не центр Всесвіту [2: 80-81], тобто планета **Земля** є досить новим — значно новішим космонімом, ніж **Велика Ведмедиця**, **Оріон** чи **Плеяди**. Втім, для назви планети **Земля** вчені та фантасти іноді вживають її латинську назву записану кириличними літерами — Терра.

Літературна ономастика Юрія Яновського дуже глибока та функціонально насичена і тому вона потребує глибокого і детального вивчення.

1. Зигель Ф. Ю. Сокровища звездного неба. — М., 1986.
2. Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. — М., 1981.
3. Климишин И. И. Жемчужины звездного неба. — К., 1988.
4. Куликовский П. Г. Справочник любителя астрономии. — М., 1971.
5. Ономастична термінологія. Основні терміни, поняття та визначення. Матеріали до спецкурсу. — Одеса, 1994.
6. Фомина Л. Ф. Названия звездного неба в “Толковом словаре живого великорусского языка” В. И. Даля. // Записки з ономастики. — Одеса, 2001. — Вип. 5.
7. Яновський Ю. І. Твори: В 5т. — К., 1983. — Т. 2.